

५८

माधवनिर्णय

संस्कृत

५८
पूर्व

५८

(1)

इतिमाधवनिर्णयप्रारंभ

(2)

१

श्रीगणेशायनमः ॥ वागीशाद्याः सुभनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ॥ यं न वा कृत
कृत्या स्युस्त नमामि गजाननं ॥ ३ ॥ व्याख्यायमाधवाचार्याधमाचारान्तरानथ
तदनुकालस्यानिर्णयं वक्तुमुद्यतः २ ॥ अर्थानुक्रम्यते श्लोके रिवलानिर्णयनीयतः
॥ तावत्तेवानुलिष्टासुनिः देहं प्रवर्ततं ३ ॥ ततोमीमां सुवित्तस्य समाधानाय तत्पुनः ॥ वि
वरिष्ये यथान्यायं श्रुतिस्मृतिवैतवलात् ४ ॥ पंचप्रकरणान्यत्र तेषूपोद्धातवत्सरो प्राति
पक्षिष्टतिथयो नक्षत्रादिरिति क्रमः ॥ ५ ॥ उपोद्धाते कालसंबन्धस्य निर्णययोग्यता ॥
ईश्वरो नित्यकालात्मा विन्तनीयः सकर्मसु ६ ॥ जन्ये काले ब्रह्मण्यत्सुक्तमेलवतुष्टयं ॥ अ
ष्टायनर्तुमासाश्च पक्षः प्रकरणांतरे ॥ ७ ॥ अब्रह्मः पंचविधश्चांद्रोद्भवा दोतिलकादिरे ॥
सुजन्मादि व्रते सौरोगोसत्रादिषु सावनः ८ ॥ त्रयोप्याचार्यसेवा दौविकत्वं ते निजेच्छया ॥

१

(2A) आयुर्दीयेतु नाक्षत्रोर्वाहस्पत्योऽधिवत्सरः ९॥ चांद्राणां प्रभवादीनां पंचके पंचके युगे ॥
सपरीदां विदित्ये तच्छ्रुत्वा पूर्वास्तु वत्सरोः ॥ १० ॥ तिलोयवो वस्त्रधान्ये रजतं दीयते तत्र ॥ ५
ग्रहकर्मणि शांते च सोयने दक्षिणे तरे ॥ ३१ ॥ वसंता घृतवो द्वेधा चांद्राः सौराश्च चांद्रिकाः ॥
चैत्राद्या अथ मीनाद्यां मेषाद्यां विवस्वतः ३२ ॥ तेषां धानादयस्तद्वत्सृतिं व्रतपूजनं ॥
मासास्तु सावनाः सौराश्चांद्रानाक्षत्रद्वयमी ३३ ॥ दर्शितः पूर्णिमांतो वा चांद्रो सौ विप्रवैश्व
योः ॥ सौरास्तु सावनस्तु यज्ञे ज्योतिषिदे परः ३४ ॥ माघादिमारभे देषु तिलदानादयः सृ
ताः चांद्रो धिमासो संक्रांतः सांतर्भवति सांतरे ३५ ॥ संक्रांतविक वर्षद्वौ चैतसर्प आदि मः
॥ क्षयमासौ द्विसंक्रांतः संवाहस्पति संज्ञकः ३६ ॥ त्रयस्त्याज्या विवाहादौ संस्पर्शा हस्पती
उभौ ॥ शुद्धौ श्रौते तथा स्मृतिं मासं विविच्ये ३७ ॥ काम्यारंभं तस्मात्सिं मलमासे विवर्जये

(3)

मा०

२

तु आरब्धमलमासात्काकरु १२ सत्रादिनां च यत् ३० तस्मात्पुंसावनस्थमासस्यानंतिलंघ
नात् आरंभस्य समाप्तेश्च मध्ये स्याच्चे भलिमुच्यते ३१ प्रवृत्तमखिलं काम्यं तदा नुष्ठेयमेव तु
कारिर्वाहितुयत्काम्यतस्यारंभसमापने ॥ २० ॥ कार्यकालविलंबस्य प्रतीक्षाया असंप्रगत
अनन्यगतिकं नित्यमग्निहोत्रादिनस्य जेत् २१ गत्यंतरयुतं नित्यसामयागादिवर्जयेत् अ
गतिग्रहणस्नानं जातेर्दिगति संयुता २२ इयं नैमित्तिकं तिष्ठान्यवस्था नित्यवन्मता ॥
शुद्धमासमृतानां स्यान्मलिने प्रथमाष्टिकं २३ मलमासमृतानां तु मलस्योदाष्टिका
तरं देवे मुख्यः शुक्लपक्षः कृष्णः पञ्चविंशत्यते २४ तृतीये तु प्रकुरणो वर्णिता प्रतिपत्ति
थिः प्रतिपन्नामविज्ञेया चंद्रस्य प्रथमा कला ॥ २५ ॥ शुक्लपक्षे विशेषेण कृष्णपक्षे विनिः
सरेत् शुद्धाविद्धा तिथिः शुद्धाहीना तिथ्या न्यया हति २६ उदये पूर्वया तिथ्या विध्यते त्रिपु

नि०

२

(3A)

कूर्तकैः ॥ सायंतूत्तरयातदं न्यूनायातुनविध्यते ॥ २७ वेध्यापि त्रिसु कूर्तैर्वनन्यूनावेध
मर्हति ॥ अक्षाया नास्ति संदेहो देवे पित्र्ये च कर्मणि २८ उपवाससखेकभक्तं नक्तं वा यावि
तंत्रते ॥ दानं च षड्भिर्देवं क्रमादत्र विविच्यते २९ एकोद्विष्टपार्वणं च पित्र्यं द्विविध
भीर्यते ॥ अरूपक्षेदर्शा विद्वाक्क्षेत्रे विद्वादिती यथा ३० उपोष्या प्रतिपकुक्के मुख्यास्या दाप
साङ्गिकी ॥ तदभावे तु सायाङ्ग्या पिनीपरमृद्यता ३१ प्रातः संगवमध्याह्नापराह्नाः सा
यमित्यसौ ॥ तत्राङ्गः पंचधा भागा मुख्या द्विसादि भागतः ३२ अभावे पि प्रतिपदः सकृत्सत्रा
तीरष्यते ॥ तिथ्यस्त्रियामतोर्वाक्च वेत्तिथ्यते पारणं भवेत् ३४ यामत्रयोर्ध्वगाभिन्या प्रातरे
वहिपारणं ॥ बलुत्सवं च पूर्वद्युरूपवासवदानरेत् ॥ ३५ ॥ मुख्यतिथ्यंतरायेतु तिथ्यशेषो
पि गृह्यतां ॥ अक्षाधिका तु कलापि पूर्वा संपूर्ति संभगन् ३६ गृहीतव्यात्येकभक्ते मध्या

(4)

प्राथ०

३

ह्रव्यापिनीतिथिः॥ परेद्युरेवपूर्वेद्युरव्याप्तिस्तुदिनद्वये॥ ३६ नोभयत्रोभयत्रांशोसाम्यं वै
षम्यमित्यमी॥ षट्पक्षास्तेषु चैकक व्याप्तौसेवात्रगृह्यतां ३७ दिनद्वयेपितद्व्याप्तावह्या
प्तौचैकदेशतः॥ समव्याप्तौचपूर्वैवैषम्येत्वंधिकेष्यतां ३८ अन्यागस्यैकभक्तस्यका
लसंख्यनुसारतः॥ उपवासप्रतिनिधितिथिस्यादुपवासवत् ३९ प्रदोषव्यापिनीनकेतिथि
व्याप्तिदिनद्वये॥ अव्याप्तिर्वाथवांशो नव्याप्तिस्यात्सर्वथोत्तरा ४० सौरनक्षत्रेषु सायाङ्केव्या
पिनीनप्रदोषगा॥ अयाचितेतुतिथयः स्वीकार्य उपवासवत् ४१ सोदयत्रिमुहूर्तायां
कुर्याद्दानं व्रतानि च॥ उभयत्र तथाचेतुपूर्वद्युसदनुष्ठितिः॥ ४२॥ परत्रैव तथात्वेपूर्वाग्रा
ह्यातिथिक्षये॥ तिथेः साम्ये च दक्षौचगृह्यतां तिथिरुत्तरा ४३ अस्पर्शवैकदेशस्यव्या
प्तौचैवैवगृह्यतां॥ एकादिष्टेतुमध्याङ्केपुक्तास्यादेकभक्तवत् ४४ एकदेशसमव्याप्तौक्षये

नि०

३

(4A)

पूर्वान्यथोत्तरा कुतुपाद्यपराङ्गत व्याप्तिराष्टिक उत्तमा ४४ लक्ष्मणेपराङ्गत्यव्यापिका
गह्यतातिथिः ॥ क्षयेपूर्वोत्तराष्टौ व्याप्तिश्चेदपराङ्गतोः ४५ न्याद्यतिथिगो वृद्धिश्च
यावूर्ध्वतिथेश्चुतो ॥ साम्यतूर्ध्वतिथेः प्रोद्यापयविद्वेषवृद्धिवत् ४६ न स्पृशत्यपराङ्गतो वेत्सु
वास्याकुतपो वृथा ॥ वैषम्ये शौकदेवास्य व्याप्तौ ग्राह्यामहत्वंतः ४७ साम्येन वेत्स्येष्ट
र्वापरास्या वृद्धिसाम्येः ॥ वृद्धिसाम्येः स्याद्याद्यतिथिगो नोर्ध्वगा इह ४८ द्वितीयाद्यास्तु
पर्वातास्तुर्यप्रकरणोदिताः ॥ संचारणीयः सामान्यातिथिषु प्रतिपन्नमः ४९ क्विक्विक्वि
शोषोस्ति सोयमत्रभिधीयते ॥ पूर्वदुरसती प्रातः परेद्युस्त्रिमुहूर्तगा ५० सा द्वितीयाप
रापोष्या पूर्वविद्धाततोपरा ॥ रंभात्तृतीयापूर्वास्या इत्तरास्या द्वितांतरे ॥ ५१ ॥ परेद्विनास्ति
चेत्सर्वविद्धाप्यस्तु व्रतांतरे ॥ मुहूर्तमात्रसत्यपि दिने गौरी व्रतं परे ॥ ५२ ॥ शुद्धाधिकाया

(5)

मध्ये वंगणयोगप्रशंसनात् ॥ चतुर्थः ॥ तुपरोपोष्ठागणनाथव्रतस्थित ५३ मध्याह्न
यापिनी पूज्या तद्वं नागचतुर्थ्यापि ॥ परेद्युरेव मध्याह्न्यात्तौ विघ्नस्य सोत्तरा ५४ अन्यथा
पूर्वविद्धैव मातृयोगप्रशस्तिनः ॥ परेद्युरेव तव्यात्तौ पूर्वा सर्पप्रिया तिथिः ५५ नोच्यते
पृथ्व्यं पंचम्यायोगो त्यंतं प्रवास्यते ॥ गौर्याः शुद्धजया व्यस्तुनागविघ्ननिषिध्यते ५६ स
र्वत्र पंचमी पूज्या ग्राह्या संद्वेतेषु ॥ नामविधासु षष्ठीसा निषिध्यात्तौत्तर ५७ उ
त्तरस्था अलाभे तु नागविधापि गृह्यतां ॥ विना द्वादशनाडीभिर्नागवेधो न दोषकृत् ५८
सप्तमी पूर्वविधैव व्रतेषु निरिवलेष्यपि ॥ व्रतमात्रेष्टमी कृत्वा पूर्वशुक्लाष्टमी परा ५९
द्वौष्टमी च शुक्लापि पूर्वविद्धा विधीयते ॥ पक्षद्वयेऽप्युत्तरे वशिवशक्तिमहात्सेवे ॥ ६० ॥
ज्येष्ठर्षयोगपूर्वे व ग्राह्या ज्येष्ठा ब्राह्मण तिथिः ॥ मध्याह्नदूर्ध्वमृक्षं चेपरे

(5A)

द्युःसाप्रशस्यते ॥ ६१ ॥ ज्येष्ठर्षनुभानुवाराभ्यां युक्ताष्टम्यतिदुर्लभा ॥ ६१ ॥ जयं
तं स्याद्यंत्राभिन्नं रुषाजन्माष्टमीव्रतात् शुद्धा च सप्तमी विद्वेद्ये च जन्माष्ट
मी द्विधा ॥ ६२ ॥ सप्तमी च त्रिंशत्प्राक् विद्वाश्च शुद्धान्यथा भवेत् ॥ शुद्धाया
नास्ति संदेहो विद्वाश्च त्रिविधेषु ॥ ६३ ॥ त्रिंशत्प्रागः पूर्वद्युःरुत्तं द्युर्द
यो रूत्तं ॥ पूर्ववप्रथमपक्षे परैवोत्तरपथक्षयोः ॥ ६४ ॥ अष्टमी रोहिणीयु
क्ताय जयंती सा च त्रिविधा ॥ शुद्धा शुद्धाधिके सेषं विद्वा विद्वाधिके ति च ॥
६५ ॥ शुद्धायामपि विद्वायां न संज्ञा व्योत्तरातिथिः ॥ शुद्धाधिकायां योग
श्रेदेकस्मिंश्च दिने द्वय ॥ ६६ ॥ नैकयोगे स्तिसंदेहो द्वियोगे प्रथमे दिने ॥ वि
द्वाधिकायामप्येकदिनयोगे सगृह्यतां ॥ ६७ ॥ द्वयोर्योगस्त्रिधा त्रिंशत्प्राक्

(6)

माध०

५

ने-

नि०

शीघ्रे वृत्तिभेदतः ॥ ६८ ॥ तद्वृत्तिर्दिना एकस्मिन् । उभयोर्भयोरिति ॥
एकस्मिंश्चेत्तद्दिनं स्यात्पक्षयोर्त्येयाः परं ॥ ६९ ॥ बुधे सोमे जयंती चिद्वा
रे साति फलप्रदा ॥ तिथ्युत्सोयोर्द्वयोरेतु मंपारणं न वेत् ॥ एकस्या
ते मध्यमं स्यात्सर्वं तेषां मंस्मृतं ॥ ७० ॥ यस्मिन् वर्षे जयत्यारव्या योगे जन्माष्टमी तदा ॥
अतर्भला जयंती स्याद्दक्षयोगप्रशस्तितः ॥ ७१ ॥ नवमी पूर्वकिं द्वेषपक्षयोर्भयो
रपि ॥ मध्याह्ने रामनवमी पुनर्वसुसमन्विता ७२ ॥ याह्याने वाष्टमी युक्ता स नक्षत्रा
पि वैश्रवैः ॥ कृष्णापूर्वात्तराशुक्रादराभ्येवं च कल्पिता ७३ ॥ जयंती व्रतवन्ति संक्राम्यं चैका
दशी व्रतं ॥ अरणोदयवेधोऽत्र वेधः सूर्योदये तथा ७४ ॥ उक्तौ द्वौ दशमी वेधो वैश्रवसा

५

(6A)

तेमोः क्रमात् ॥ कळाकासादिवेधोपिग्राहोत्रिसुहृत्तवत् ॥ वैखानसाद्यागमोक्ता
दीक्षाप्राप्नोतिवैश्रवः ॥ ७५ ॥ विज्ञात्याज्यावेष्टुवेनशुद्धायाधिक्यसंभवे ॥ एकादशी
दशीवाधिकाचेत्यज्यतादिने ७६ ॥ पूर्वग्राह्यंतरस्यादिति वैश्रवनिर्णयः ॥ ७७ ॥ एकादशी
द्वादशीचेत्यभयंवर्धतेयदि ॥ तदापूर्वदिनेत्याज्यस्मार्तग्राह्यपरदिने ॥ ७८ ॥ द्वयोरेवद्वौ
पूर्ववशुद्धाविज्ञापिसायदि ॥ एकादशीमात्रेद्वौगृहीयत्योर्व्यवस्थितः ७९ ॥ उपोष्या
गृहिभिः पूर्वायतिभिस्तूत्ररातिथिः ॥ द्वादशीमात्रेद्वौतुशुद्धाविद्धेव्यवस्थिते ८० ॥ शु
द्धापूर्वांतराविद्धास्मार्तनिर्णयईदृशः ८१ ॥ अवलेनयुतानेत्याद्वादशीसहिवैश्रवैः ८२
स्मार्तेश्रोपोषणीयास्यात्यज्यदेकादशीतदा ८३ ॥ उपवासव्रतादन्यव्रतेसाधुमुहूर्तकैः
सप्तभिर्दशमीविद्धामैतामेकादशीत्यजेत् ८४ ॥ द्वादशीपूर्वविद्धेवव्रतेषुनिखिलेष्वपि ॥

(7)
भाथ०

शुक्लत्रयोदशी पूर्वापराकृष्णत्रयोदशी ८३ अलाभे सातु पूर्ववपूर्वांगत्रयोदशी ॥
या शुक्ला गृह्यते पूर्वा गृह्यतां सापरा क्लिके ८४ चतुर्दश्युत्तरा शुक्ला पूर्वा कृष्णा चतुर्दशी ॥
उदयोदिमुहूर्तापि ग्राह्या नंत व्रते तिथिः ८५ शुक्लापरात्री युक्ता स्याच्चैत्रश्रावण
मासयोः ॥ शुक्ला सर्वापि पूर्ववयदिस्यादापरा क्लिकी ८६ प्रदोषे वा निशीथे तु द्वयोर्वाया
स्ति सा भवेत् ॥ शिवरात्रि व्रते तत्र द्वयोः सप्तापरास्यते ८७ तदभावे निशीथे क्व व्यापिनी
परिगृह्यतां ॥ तस्याश्वसंभवे ग्राह्या प्रदोषव्यापिनी तिथिः ८८ तिथ्यंते पारणायामत्रया
दर्वाकसमापने ॥ अन्यथा पारणं प्रातरन्यतिथ्युपवासवत् ८९ पूर्वदिधैव सा वित्री व्रते
पंचशद्वी तिथिः ॥ नाड्याष्टादशभूतस्यस्युश्चैत्रपरेहनि ९० व्रतांतराणि सर्वाणि परेह
न्येव सर्वदा ॥ श्राद्धे पराक् कालीनोदरि आष्टिकवन्मतः ९१ एकदेशसमव्याप्तोक्ष

नि०

६

(7A)

ये पूर्वान्यथोत्तरः ॥ साम्यनग्निव्यवस्थाकुर्याच्चैदपराङ्मथोः ॥ ९२ ॥ पूर्वेषुः साग्नि
काः कुर्युस्तरेयुरभग्निः ॥ पर्वप्रतिपदाः संधिमध्याह्ने वाततः पुरा ९३ ऊर्ध्वमध्या
अन्वाधानं पूर्वदिने यागः संधिदिने भवेत् ॥ ऊर्ध्वमध्याह्नतः संधावन्वाधानं हितदि
ने ९४ इष्टं परदिने कुर्यादन्यो वाजसनेयिनः ॥ यस्त्ववाजसनेयि स्यात्तस्मै संधिनात्पु
रा ९५ न काप्यन्वाहितः किंतु सदा संधिदिने हीसा ॥ संधिश्चेत्संगवा इर्ध्वं प्राक्
चेदावर्तनाद्देवैः ॥ सावैर्लमाग्नीविज्ञेयास्यस्कारुविधौ तिथिः ॥ ९६ वृद्धिः प्रति
पदायास्तितदर्थं पवणिक्षिपेत् क्षयस्यार्धं तथा क्षिप्त्वा संधिनि एशियतां सदा ९७
बोधाय नमो दर्शश्राद्धं चोष्ट विशिष्येत् ॥ द्वितीयाग्निमुद्गूर्तां च प्रतिपदापराङ्की
९८ अन्वाधानं चतुर्दश्यादर्शस्वत्त्रपिवर्जयेत् दर्शश्राद्धं तदा कार्यमिति बोधायनादितं ॥

(8)

ॐ इत्यादिविकृतिः सर्वापर्वण्येवेति निर्णयः ॥ पंचमेतु प्रकरणे पूर्वार्धे भादि निर्णयः
उत्तरार्धे कालभेदात्कर्मभेदोपदेशानं ३०० यस्मिन् स्तमियाद्गानुस्तनक्षत्रमुपोषणे ॥
७ मुख्यतस्यासंभवे तु गृहीतव्यनिशीथयुक्त ३१ उपवासे यदृशं स्यात्तद्धिनं के कर्मकृतयोः ॥
उदये त्रिमुहूर्तसं नक्षत्रं व्रतदानयोः ॥ ३०२ दिनद्वये तथात्वे तु पूर्वस्याद्वलवत्तः ॥ अ
वशात्तत्तरग्राह्यमुपाकरणकर्मणि ॥ ३०३ विद्ये तु तिथिवत्सर्गे नक्षत्रस्याविर्णयः ॥
पूर्वस्यादुपवासादौ उत्तरो व्रतदानयोः ४ योगः श्राद्धे कर्मकालव्याप्तत्तु परिगृह्यतां ॥
करणादिने तमुग्राह्यं रात्रौ यदा तदा ५ दिनद्वये कर्मकालाभ्यामुपवासः प्रसिध्यति ॥
वोरषु संशयाभावात् गृहीतव्यं यथा स्थितं ६ भासं न नञ्चः संकंते पुण्यास्नानादि कर्मसु ॥ ७
नेरषु कर्कटे पूर्वामकरे विंशतिः परा ॥ ७ वर्तमाने तु लग्नेषु नाञ्च सत् भयतो दशा ॥ ८

(8A)

षभादौ स्थिरे पुण्याः प्राकूपश्चादपि षोडश $\frac{1}{2}$ मिथुनादौ द्विस्वभावे उत्तराः षष्ठिनाडिकाः ॥
अहः संक्रमणे रात्रावनुष्ठाननिषेधतः ॥ १९ ॥ उत्तोकाले व्यवस्थाप्यो तद्दालासर्वपश्चिमे ॥
रात्रौ संक्रमणे भानोदनाधंस्नानदानयोः ३० अर्धरात्रादधस्तस्मिन्मध्याह्नस्योपरिक्रिया ॥
उर्ध्वसंक्रमणे तूर्ध्वमुदयात्प्रहरद्वयं ॥ ११ ॥ सही चेदूर्ध्वरात्रे तु यदा संक्रमते रविः ॥ प्राहुर्दिन
द्वयं पुण्यं मुक्तामकरकर्कटौ ॥ ३२ ॥ कर्कटे मकरे रात्रावध्यावारानुष्ठितिः ॥ पूर्णिमा
प्रतिपत्संधौराहुः संपूर्णमंडलौ ॥ ३३ ॥ असते नृशमर्कचुपर्वप्रतिपदंतरे ॥ ग्रस्यमा
ने भवेत्स्नानं ग्रस्ते होमो विधीयते ॥ ३४ ॥ पुष्यमाने भवेद्दानं मोक्षस्नानं विधीयते ॥
सूर्यग्रहे तु नाश्रीयात्पूर्वयामवतुष्टयं ३५ चंद्रग्रहे तु यामांस्त्रीबालवृक्षातुरौर्वना ॥
अपराह्णे न मध्याह्ने मध्याह्ने न तु संगवे ३६ पुंजीतसंगवे चेत्यां न पूर्वपुंजिमाचरेत्

माध० अस्तादयेविधोः पूर्वनाहर्भोजनमाचरेत् १० अस्तावेवास्तमानंतुरवीडुप्राप्तोयदि ॥
 तयोः परेद्युतदयेस्त्रात्वाभ्यवहरेन्नरः ॥ ११ ॥ त्रयोदश्यादितोवर्जदिनानां नवक्रंध्रुवं ॥ मं
 गलेषु न सर्वेषु ग्रहणे चंद्रसूर्ययोः ॥ १२ ॥ द्वादश्यादितृतीयांतोवेधे इंदुग्रहमतः ॥ एका
 दश्यादिकंसौरश्वतुर्थ्यंतु प्रकीर्तितः २० खंडग्रहेतयोः प्रोक्तमुभयत्राद्विनद्वयं ॥
 नित्यनेमित्तिके जाप्ये होमयज्ञक्रियासु च २१ उपाकर्मणि चोत्सर्गग्रहवेधो न विद्यते ॥
 ईदृशो नियमेन्यायेर्विदरीतुमिहोद्यमः २२ तमेव निर्णयं शास्त्रन्यायाभ्यां कर्तुमुद्य
 मः ॥ इति माधवसंज्ञा ॥ ३ ॥ इति कुलकं वसापनामकरामदीक्षितस्य ॥ ॥

नि०

(१)

॥

॥

८

मूळ प्रत पाहण्यासाठी संपर्क

इतिहासाचार्य वि.का. राजवाडे संशोधन मंडळ, धुळे
राजवाडे पथ, गल्ली नं. १, धुळे-४२४००१ (महाराष्ट्र)
दूरध्वनी क्रमांक (०२५६२) २३३८४८
Email ID : rajwademandaldhule@gmail.com